

AL-HIKMAH

Jilid	10	ISSN 1985-6822	2018
No.	2		1440

- KONSEP MORAL DALAM PERSPEKTIF ISLAM DAN BARAT...3-16
Nurul Hudani Md. Nawwi & Baharudin Othman
- BENTUK KOMUNIKASI PENGAJARAN DALAM PENGAJIAN TAKMIR DI INSTITUSI MASJID: SATU TINJAUAN LITERATUR...17-34
Abd Hadi Borham, Mohamad Marzuqi Abdul Rahim, Wahyu Hidayat Abdullah, Abdul Ghafar Hj. Don & Nurfatin Afiqah Halidi
- SUMBANGAN ORANG ARAB TERHADAP PERKEMBANGAN PENDIDIKAN MADRASAH ATAU SEKOLAH ARAB DI MALAYSIA ...35-53
Latifah Abdul Latiff, Siti Nor Azhani Mohd Tohar, Farah Laili Muda @ Ismail & Anita Ismail
- ELEMEN SIYASI DALAM HURAIAN HADIS GERAKAN DAKWAH: PENDEKATAN SAYYID MUHAMAD NUH (1946-2007) ...54-69
Muhammad Arif Yahya
- PENGURUSAN DAKWAH ORANG ASLI OLEH MAJLIS AGAMA ISLAM DAN ADAT ISTIADAT ORANG MELAYU KELANTAN (MAIK) ... 70-85
Yasmon Mohamed, Razaleigh Muhamat@Kawangit & Abdul Ghafar Hj. Don
- KAUNSELING *ONLINE* DALAM DUNIA TERHUBUNG ...86-94
Zainab Ismail
- PENYEBARAN PEMIKIRAN BERKAITAN AKIDAH DALAM LAMAN SESAWANG SISTERS IN ISLAM (SIS) ...95-109
Fatin Nabillah Md Bahrudin, Hasanah Abd Khafidz & Zulkefli Aini
- GUIDED FAITH AND LEADERSHIP DEVELOPMENT IN RISALE-I NUR ...110-118
Mohamed Mohamed Tolba Said, Krishnan Umachandran & Adnan Abd Rashid
- THE APPROACH OF *TAFAKKUR* IN *SIRAH* EDUCATION ... 119-130
Tengku Nor Husna Tengku Jamil, Hasanah Khafidz & Khazri Osman

Bentuk Komunikasi Pengajaran Dalam Pengajian Takmir di Institusi Masjid: Satu Tinjauan Literatur

Type of Communication Teaching on Takmir Studies in Mosque Institution

ABD HADI BORHAM*
MOHAMAD MARZUQI ABDUL RAHIM
WAHYU HIDAYAT ABDULLAH
ABDUL GHAFAR HJ. DON
NURFATIN AFIQAH HALIDI

ABSTRAK

Komunikasi merupakan aspek yang amat penting dalam proses pengajaran dan pembelajaran (P&P) secara formal atau tidak formal. Pengajian takmir masjid merupakan salah satu bentuk pengajian tidak formal yang berkonsepkan pembelajaran sepanjang hayat (*lifelong learning*). Komunikasi dalam pengajaran ini lebih ditentukan mengikut mesej agar diterima oleh khalayak sasaran untuk membantu kefahaman dan penghayatan hidup beragama yang lebih berkualiti. Rekabentuk kajian adalah berbentuk kajian deskriptif. Dengan menggunakan metod analisis kandungan, kajian ini bertujuan untuk mengenal pasti bentuk-bentuk komunikasi pengajaran dalam pengajian takmir di institusi masjid. Dapatan kajian menunjukkan terdapat empat bentuk komunikasi pengajaran yang digunakan dalam kalangan pengajar-pengajar takmir di Malaysia iaitu berbentuk komunikasi syarahan, motivasi, tunjuk cara dan berbantuan teks. Dapatan ini menunjukkan bentuk komunikasi yang digunakan memberikan kesan terhadap penerimaan pengajaran takmir di institusi masjid.

Kata kunci: Komunikasi, Pengajaran, Pengajian Takmir, Institusi Masjid

ABSTRACT

Communication is an important aspect in formal and informal teaching and learning process (T&L). The 'takmir studies' is one of the informal for Islamic learning based on lifelong learning. The type of communication in this teaching more determined by messages to be accepted by the target audience for improve understanding and practice in religious life. This paper aims to analyze the forms

of teaching communication in the study of takmir in mosque institutions. Data was obtained based on library research through secondary data from the past research, journal articles etc. Analysis shows that there are four type of instructional communication used among Malaysian takmir teachers. The type of communication teching is lecturing, motivation, demonstration and textual assistance. This finding also shows that the type of communication affects the acceptance of takmir teaching in mosque institutions.

Keywords: *Communication, Teaching, Takmir Teaching, Mosque Institution*

PENGENALAN

Dalam pengajaran dan pembelajaran, komunikasi merupakan aspek yang penting dalam menentukan mesej dapat disampaikan dan diterima khalayak sasaran. Dalam konteks ini, Nabi SAW telah menggunakan beberapa bentuk pendekatan dalam komunikasi agar ajaran wahyu jelas disampaikan oleh para sahabat. Nabi SAW telah memilih waktu yang tertentu agar komunikasi yang disampaikan bersesuaian dengan keadaan pendengar. Al-Shadiqiy (1985:171-172) dalam memetik riwayat Abdullah Ibn Mas'ud menyatakan bahawa Nabi SAW melihat-lihat masa yang sesuai, untuk memberi *mau'izah* (nasihat agama) kerana tidak suka kepada jemu. Begitu juga dalam riwayat al-Bukhari (2003) Nabi SAW mengulangi apa yang telah disebutkan kepada sahabat-sahabatnya agar pengertian daripada yang diucapkan tersemai di dalam jiwa mereka. Nabi SAW turut memerintahkan agar sentiasa memudahkan dan tidak menyusahkan serta berilah kegembiraan sebagaimana disebutkan dalam hadith yang telah diriwayatkan al-Bukhari (2003).

Dalam bentuk mesej komunikasi, aspek ketepatan atau berkaitan dengan khalayak adalah penting bagi memastikan keberkesanan. Dalam hadith Nabi SAW yang diriwayatkan oleh al-Bukhari (1987:282-283), baginda telah menyampaikan pesanan kepada Mu'āz ialah mengkhabarkan kepada *ahl al-kitāb* tentang keesaan Allah, menyeru mereka beriman kepada Nabi SAW dan melakukan perkara yang diperintahkan Allah.

Maksudnya: "*Daripada Ibn 'Abbās r.a berkata: "Rasulullah SAW telah berkata kepada Mu'āz Bin Jabal ketika diutuskan beliau ke Yaman. Rasulullah SAW berkata kepada Mu'āz: "Sesungguhnya kamu diutus untuk pergi kepada kaum daripada Ahl al-Kitāb. Apabila kamu bertemu dengan mereka maka ajaklah mereka dengan membuat penyaksian bahawa tiada tuhan melainkan Allah, dan Muhammad adalah pesuruh Allah, sekiranya mereka mengikut maka*

beritahu kepada mereka bahawa Allah telah mewajibkan solat lima waktu, jika mereka mengikut perintah tersebut, maka beritahu kepada mereka bahawa Allah mewajibkan ke atas kamu sedekah (zakat) yang di ambil daripada harta orang-orang kaya di kalangan kamu. Jika mereka taat perintah itu, maka ke atasnya suatu kemuliaan, dan takutlah kepada doa orang dizalimi kerana tiada hijab di antara Allah dengannya.”(Sahih al-Bukhari)

Ini menunjukkan faktor komunikasi sangat mempengaruhi penerimaan mesej kepada khalayak sasaran yang ditentukan. Dalam konteks komunikasi pengajaran, Carroll (1963), menyatakan keberkesanan dipengaruhi oleh lima faktor, iaitu sikap (*attitude*), kebolehan untuk memahami pengajaran (*ability to understand*), ketekunan (*perseverance*), peluang (*opportunity*) dan pengajaran yang berkualiti (*quality of instruction*). Jika sikap pelajar terhadap pelajaran adalah tinggi, ia mudah untuk memahami pengajaran dan dengan itu pelajar akan lebih tekun dan akhirnya mudah untuk memahami sesuatu konsep dan kemahiran. Begitu juga jika pengajaran guru itu baik maka pelajar akan belajar dengan mudah. Slavin (1987, 1994) memperincikan dengan model pengajaran yang member penekanan penyampai guru sebagai komunikator. Empat faktor yang mempengaruhi iaitu kualiti pengajaran (*quality of instruction*), kesesuaian aras pengajaran (*appropriate level of instruction*), insentif (*incentive*) dan masa (*time*).

PENGAJIAN TAKMIR DI INSTITUSI MASJID

Takmir berasal daripada perkataan ‘ammara- yu’ammiru- ta’miran- ‘imarah. ‘Imarah bermaksud menghidupkan sesuatu tempat dan mengaktifkannya menurut tujuan ia dibangunkan (Suhadak Mahmud et al. 2014). Ini menunjukkan takmir masjid merujuk kepada membangunkan masjid atau mengaktifkan masjid untuk tujuan yang dikehendaki oleh Allah SWT sebagaimana firman Allah SWT:

Maksudnya: “*Hanya yang memakmurkan masjid-masjid Allah ialah orang-orang yang beriman kepada Allah dan Hari kemudian, serta tetap mendirikan solat, menunaikan zakat dan tidak takut (kepada siapapun) selain kepada Allah, maka merekalah orang-orang yang diharapkan termasuk golongan orang-orang yang mendapat petunjuk.*” (Al-Taubah 9: 18)

Berdasarkan ayat di atas, perkataan يُغْمِرُ merujuk kepada maksud ‘memakmurkan’ dinyatakan dalam Tafsir Ibn Kathir yang meriwayatkan daripada Imam Ahmad iaitu *“Jika kamu melihat seseorang yang biasa ke masjid, maka persaksikanlah dia dengan keimanan.”* Ini menunjukkan istilah takmir bererti membangunkan atau mengimarahkan masjid dengan aspek-aspek di atas konsep ibadah kepada Allah.

Dalam konteks ini, pengajian takmir masjid merujuk kepada usaha menjadikan atau memakmurkan masjid dengan kegiatan ilmu. Program takmir masjid ialah kelas pengajian pelajaran Agama Islam secara tidak formal di masjid-masjid dan surau-surau yang dikendalikan oleh Jabatan Agama Islam Negeri (JAIN) di seluruh Malaysia melalui penyelarasan dan pembiayaan kewangan oleh Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM). Program kelas pengajian takmir ini telah bermula sejak tahun 1985 hasil daripada keputusan Mesyuarat Jawatankuasa Kemajuan Hal Ehwal Islam Malaysia (JKI) pada tahun 1984 yang di pengerusikan oleh YAB Timbalan Perdana Menteri pada masa itu (JAKIM, 2007).

Pada awalnya program takmir masjid hanya melibatkan lima buah negeri sahaja iaitu Pulau Pinang, Melaka, Selangor, Perlis dan Negeri Sembilan. Pada tahun 1986 program ini telah diperluaskan ke Negeri Terengganu, Perak, Pahang, Johor, Sarawak dan Sabah. Diikuti oleh Kelantan pada tahun 1987, Kedah pada tahun 1988 dan Wilayah Persekutuan Pada tahun 1989 (JAKIM, 2012). Rancangan Takmir masjid dan surau merupakan sebahagian dari rancangan dan aktiviti Jabatan atau Majlis Agama Islam Negeri (JAIN) dengan kerjasama Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM). Rancangan ini mula diperkenalkan pada pertengahan tahun 1985 (BKI, 2017). Di antara objektif yang digariskan di dalam rancangan takmir ini ialah:

- i. Menyebarkan ilmu pengetahuan dan ajaran Islam kepada masyarakat dalam usaha untuk melahirkan anggota masyarakat yang bertakwa dan mengamalkan ajaran Islam yang sebenar.
- ii. Membanteras ajaran-ajaran yang menyeleweng dan sesat.
- iii. Menghidupkan masjid-masjid dan surau-surau sebagai pusat penyebaran ilmu pengetahuan Islam dan menghayati ajarannya.
- iv. Mengenengahkan tokoh-tokoh agama yang berwibawa sebagai benteng perpaduan dan ketahanan umat serta mencontohi perjuangan mereka.
- v. Mengimarahkan masjid dengan pengisian ilmu, solat bejemaah dan menjadikannya sebagai pusat pendidikan pembangunan masyarakat yang seimbang.

- vi. Menjadikan masjid sebagai lambang perpaduan ummah, tempat menyelesaikan permasalahan masyarakat dan syiar keagungan Islam.
- vii. Menyampaikan maklumat, ilmu pengetahuan dan kefahaman Islam bagi merealisasikan hasrat wawasan negara dan harapan ummah (KESUMA, 2007).

Pada tahun 1993, kurikulum pengajian takmir yang pertama telah diwujudkan, dan seterusnya kurikulum pengajian takmir ini diperincikan lagi pada tahun 2007 untuk tempoh sepuluh tahun iaitu berakhir pada tahun 2017 bagi meraikan keperluan masyarakat masa kini dan bersesuaian dengan tahap intelektual masyarakat. Kurikulum ini disusun bagi mempermudah urusan pengajaran guru-guru takmir yang dilantik khas dan dijadikan sebagai panduan utama dari aspek penyusunan dan jangkaan tempoh masa kurikulum itu dapat ditamatkan (KESUMA, 2007).

Kurikulum Dan Kitab Rujukan Dalam Program Takmir Program dibentuk untuk tujuan mengimarahkan masjid dan surau dengan kegiatan keilmuan Islam secara sistematik dan menyeluruh yang bertepatan dengan peranan masjid itu sendiri. Sebuah panel telah dibentuk bagi setiap subjek bagi merangka silibus yang berkaitan dengan ilmu fiqh. Kandungan kurikulum ini dibahagikan kepada tiga peringkat iaitu asas, pertengahan dan lanjutan (KESUMA, 2007). Silibus bagi jangka masa 10 tahun (2007-2017) telah dirangka bagi melicinkan proses pengajaran dan pembelajaran dan bagi menjamin ia mencapai objektif yang digariskan. Silibus fiqh ibadat dimulakan dengan pengenalan dan falsafah fiqh. Mengenai fiqh taharah ia termasuklah perbincangan mengenai air, najis, *istinja'*, bersuci, *wudhu'*, *tayammum* dan mandi wajib. Silibus yang berkaitan dengan fiqh al-solat pula ia membicarakan mengenai syarat, mkun, sunat, makruh dan perkara-perkara yang membataikan solat. Selain itu, guru – guru diminta mengajar menggunakan sukatan yang disediakan mengikut kepakaran masing – masing (JAKIM, 2012).

Dari sudut pemilihan guru atau pengajar takmir, program takmir di peringkat negeri telah diletakkan dibawah satu unit yang di namakan Unit Takmir. Unit ini berfungsi sebagai penyelaras program takmir di negeri berkaitan dengan pengurusan, pelaksanaan dan pelantikan. Contohnya di negeri Perak, jumlah guru takmir adalah 300 orang dan terdapat sebanyak 2580 buah masjid dan surau yang didaftarkan dalam pentadbiran Bahagian Pengurusan Masjid (JAIPK, 2016). Tenaga pengajar yang akan mengajar program takmir di masjid-masjid tersebut mestilah seorang guru yang

mendapat tauliah atau kebenaran mengajar daripada pihak Berkuasa Agama Negeri yang mempunyai syarat berikut (JAKIM, 2006):

- i. Ilmuan dalam bidang agama yang berkelayakan dan berwibawa.
- ii. Sihat tubuh badan dan tertakluk kepada dasar yang diputuskan oleh Jawatankuasa Dasar Peringkat Pusat.
- iii. Mempunyai tauliah mengajar.

Semua tenaga pengajar takmir di bekalkan dengan sukatan pelajaran. Guru atau pengajar takmir dikehendaki menggunakan sukatan pelajaran yang disediakan oleh Jabatan Kemajuan Islam Malaysia. Kurikulum yang telah disediakan meliputi enam mata pelajaran iaitu Aqidah, Akhlak dan Tasawuf, Fiqh, Tafsir, Hadith dan Sirah. Walau bagaimanapun Jawatankuasa Penyelarasan dan Perlaksanaan Peringkat Negeri boleh juga mencadangkan sukatan pelajaran yang lain dengan syarat mendapat persetujuan Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM, 2006).

Selain itu, bentuk pembelajaran dan pengajaran (PdP) yang dilaksanakan di institusi masih menggunakan kaedah tradisi dalam menyampaikan isi kandungan al-Quran dan hadith. Pengajar yang mendapat tauliah daripada pihak berautoriti agama di negeri-negeri menyampaikan pengajaran dengan kitab-kitab jawi, karya terjemahan, kitab-kitab *muktabar* yang mudah difahami dan lain-lain (Noor Najihan Jaafar, 2014). Bahan-bahan pengajian masjid masih bersifat terbuka dan ditentukan oleh pihak masjid dan pengajar. Tenaga pengajar akan mengambil kira dalam menentukan kitab yang digunakan dalam pengajian (Mohd Khafidz et al., 2016). Walau bagaimanapun, terdapat beberapa kajian lepas yang menunjukkan pelaksanaan pengajian ilmu di masjid masih tidak mendapat sambutan. Kajian Nurazmallail Marni et al. (2004) dan Omar Zakaria (2012) menunjukkan terdapat kekurangan yang perlu diatasi dalam proses pengajaran dan pembelajaran di institusi masjid, sekalipun pengajian yang dijalankan mendapat sambutan.

TINJAUAN LITERATUR

Pengajian takmir di institusi masjid merupakan bentuk pengajian tidak formal yang bertujuan untuk menambah atau meningkatkan kualiti kefahaman Islam dalam kalangan masyarakat (JAKIM, 2007). Taylor (2006) menjelaskan pembelajaran tidak formal merupakan aktiviti pembelajaran yang diadakan institusi dan biasanya dilaksanakan tanpa

struktur dan kurikulum yang sistematis serta tidak melibatkan penganugerahan sijil yang diiktiraf. Pembelajaran seperti ini merupakan alternatif kepada mereka yang tidak berpeluang mengikuti pengajian secara formal (Adanan Junoh et al., 2013:35).

Dari sudut penglibatan, dapatan kajian-kajian lepas menunjukkan semua peringkat umur mengikuti pengajian takmir di masjid. Dalam kajian Azmi Shah Suratman et al. (2014), Engku Ahmad Zaki Engku Alwi (2008:10) dan Suhadak Mahmud et al. (2007), mendapati hampir majoriti golongan belia, pertengahan dan berusia yang mengikuti pengajian takmir masjid. Dalam kajian Adanan Junoh et al. (2013:38-39) yang bertajuk *"Profil Penyertaan dalam Pendidikan Non-Formal di Masjid: Implikasi terhadap Pembangunan Modal Insan Belia,"* mendapati sebilangan besar responden (71.2 peratus) dalam kalangan belia yang mengikuti pengajian di masjid. Walaupun terdapat dapatan kajian lepas yang menunjukkan penglibatan kumpulan tua yang mengikuti pengajian di masjid, namun dapatan lain turut menunjukkan golongan belia dan dewasa turut sama mengikuti. Ini menunjukkan penglibatan semua peringkat umur dalam pengajian masjid adalah positif, namun tahap kefahaman dan penerimaan amalan pembelajaran masih kurang konsisten.

Penglibatan kumpulan umur dalam pengajian masjid menunjukkan keperluan kepada bentuk komunikasi pengajaran yang berasaskan pembelajaran dewasa. Menurut Gesner (1956) pembelajaran dewasa (*andragogy*) merupakan kaedah pembelajaran dewasa sedar bagaimana menilai pengalaman yang diperolehi. Fakta dan informasi serta pelbagai pengetahuan yang digunakan adalah dengan tujuan menggunakan fungsi-fungsi baru. Peterson (1979) melihat bahawa ia suatu proses yang menambahkan peningkatan kesedaran, pengalaman dan pengetahuan. Menurut Husle (1977), pembelajaran dewasa lebih tertumpu kepada usaha memperbaiki diri sendiri ataupun masyarakat dengan meningkat kemahiran, pengetahuan atau kepekaan mereka (Mohd Azhar Abdul Hamid, 2004).

Ini menunjukkan komunikasi pengajaran dalam pengajian takmir masjid juga menumpukan kepada memenuhi keperluan strategi pembelajaran golongan dewasa untuk memberikan kefahaman yang baik bagi meningkat kualiti kehidupan beragama yang sejajar dengan ajaran Islam. Berdasarkan analisis dapatan kajian-kajian lepas, menunjukkan terdapat beberapa bentuk komunikasi yang digunakan oleh pengajar-pengajar takmir di masjid.

Bentuk Komunikasi Syarahan (Syarah)

Syarahan merupakan bentuk komunikasi tradisi dalam pengajian ilmu Islam. Kaedah ini berasaskan pengajaran yang telah dilakukan oleh Nabi SAW dalam menyampaikan ilmu kepada para sahabat. Baginda akan membacakan wahyu yang diterima dan menghuraikan maksud kepada para sahabat (Mohd Yusuf Ahmad 2004:54). Nabi SAW juga menggunakan kaedah komunikasi pengajaran syarahan dan penghuraian, mengulang-ulang mesej, menitikberatkan hafazan, menyampaikan mengikut situasi dan tahap kefahaman (Abdullah Ishak 1995:27-29). Ini menunjukkan bentuk komunikasi syarah atau hurai daripada teks atau mesej yang diamalkan dalam pengajian.

Kajian Nurazmallail et al. (2004:400) yang bertajuk “*Masalah Kekurangan Sambutan terhadap Program Kuliah di Masjid Bandar Baru Uda dan Masjid Sultan Abu Bakar, Johor Bahru,*” mendapati syarahan merupakan bentuk komunikasi yang sering digunakan dalam pengajian takmir masjid. Pengajar takmir akan menyebutkan objektif melalui topik yang telah diberikan oleh pihak masjid. Pengajar akan mensyarahkan sesuatu topik yang diberikan dengan menggunakan kitab. Sebahagian pengajar pula akan mensyarahkan melalui alatan teknologi seperti projektor dan sebagainya. Kajian Engku Ahmad Zaki (2008:16) yang bertajuk “*Pengajian Takmir Masjid di Terengganu: Sambutan Masyarakat Islam,*” mendapati bentuk komunikasi syarah berdasarkan teks kitab menjadi amalan pengajian takmir. Gaya penyampaian lebih tertumpu dengan teks dalam perbincangan.

Ini menunjukkan bentuk komunikasi syarah atau hurai lebih banyak digunakan namun perincian isi kandungan dan bentuk penyampaian berbeza-beza mengikut pengajar. Dalam kajian Noor Najihan Jaafar (2014:155-156) yang bertajuk “*Pelaksanaan Kelas Pengajian Tafsir Al-Quran dan Hadith: Kajian terhadap Beberapa Masjid Terpilih Sekitar Nilai dan Wilayah Persekutuan,*” mendapati kaedah penyampaian dimulakan dengan *muqaddimah* atau selawat dan menyorot sedikit topik pengajian lepas. Kemudian pengajar akan membacakan sepotong ayat al-Quran dan diikuti oleh para jemaah di samping memuatkan penerangan ringkas hukum-hukum tajwid yang terdapat dalam ayat. Pengajar akan menerangkan maksud ayat, hubungan dengan ayat sebelumnya (jika ada), *asbab al-nuzul* (jika ada), menerangkan terperinci dengan hukum hakam, sejarah, kaitan dengan isu semasa dan sebagainya. Pengajar akan menerangkan pengajaran daripada tafsiran ayat sebelum membuka ruang persoalan daripada pendengar.

Penyampaian syarahan yang berasaskan teks atau kitab menunjukkan perbincangan lebih tertumpu kepada topik. Kajian Omar Zakaria (2012:1) yang bertajuk "*Penggunaan Kitab dalam Komunikasi Dakwah: Kajian Kes Terhadap Pengajian Agama di Masjid dan Surau di Selangor dan Negeri Sembilan*," mendapati pengajian di masjid lebih tertumpu kepada komunikasi syarah berdasarkan penggunaan kitab-kitab yang ditentukan pengajar. Namun keberkesanan bentuk komunikasi tersebut agak kurang memberangsangkan disebabkan komunikator dan kemudahan komunikasi yang disediakan. Kajian Suhadak Mahmud et al., (2014) yang bertajuk "*Pelaksanaan Program Takmir sebagai Medium Pengimarahkan Masjid di Negeri Sembilan*," mendapati aspek-aspek yang menarik perhatian harus diketengahkan bagi mendapat kesan yang baik dalam pengajaran. Keberkesanan pengajian takmir masjid adalah penting bagi meningkatkan atau menyokong pendidikan sepanjang hayat (*life long learning*) dalam mengukuhkan religiositi untuk menangani cabaran-cabaran dunia semasa seperti kekeliruan kefahaman, pemikiran ekstrim dan liberal yang boleh menjejaskan akidah

Kajian Mohd Khafidz Soroni et al. (2016:1) yang bertajuk "*Persepsi Jemaah terhadap Pengajian Kitab Hadith di Masjid-Masjid Negeri Selangor*," menunjukkan gaya penyampaian merupakan aspek yang penting dalam pengajian di masjid. Contohnya, praktis ulama hadith dalam menyampaikan atau mensyarahkan hadith berdasarkan tiga aspek iaitu mensyarahkan perkara yang berhubung dengan *sanad*, mensyarahkan perkara yang berhubung dengan lafaz dan mensyarahkan perkara yang berhubung dengan makna. Namun melalui dapatan ini menunjukkan gaya penyampaian pengajar takmir yang menarik khalayak adalah mengaitkan dengan isu-isu semasa yang berlaku seperti isu akidah, akhlak dan sebagainya. Ini menunjukkan komunikasi secara syarahan tidak terhad kepada penguasaan ilmu, bahkan memerlukan kaitan dengan isu-isu semasa yang berlaku dalam masyarakat Islam atau dunia Islam. Dalam kajian Alias Azhar (2013:73-74) mendapati komunikasi pengajian subjek fiqh memerlukan kaedah pengajaran yang lebih menarik iaitu dengan mengaitkan dengan isu permasalahan semasa dunia dan menyatukan kemahiran berfikir dalam proses pengajaran dan pembelajaran. Kaedah dan teknik yang digalakkan adalah teknik syarahan, hafalan, demonstrasi, perbincangan dan penyelesaian masalah.

Selain itu, sebahagian dapatan kajian lepas juga menunjukkan komunikasi syarah lebih berkesan di atas faktor personaliti komunikator. Kajian Anita Abdul Rani (2003:5) yang bertajuk "*Ceramah Dakwah: Kajian tentang Faktor Tarikannya di Kuantan*," mendapati keperibadian

dan keterampilan pengajar mempengaruhi kesan penerimaan kepada khalayak. Ini menunjukkan gaya penyampaian lisan yang bersifat retorik boleh menarik penumpuan khalayak terhadap mesej tentang Islam. Kajian Nor Raudah Siren (2000:199) yang bertajuk "*Retorik Pengucapan Dakwah Ustaz Ismail Kamus*," mendapati tokoh berjaya memanipulasi kemahiran retorik dalam penyampaian dakwah dan memberikan kesan yang positif kepada khalayak. Nasruddin Sidi (2010:200) dalam kajiannya yang bertajuk "*Pendekatan Dakwah Ismail Lutfi Japakiya: Kajian tentang Faktor Tarikannya di Selatan Thailand*," mendapati faktor personaliti tokoh memainkan peranan penting dalam keberkesanan dakwah. Dalam komunikasi syarahan, keupayaan komunikator menyampaikan dengan gaya kepetahan megemukakan penghujahan, membuat perbandingan dan menjelaskan kekeliruan. Tulisan Safinah Ismail et al. (2015:7) turut mengakui bahawa faktor tokoh agama yang berpengaruh mampu memberikan kesan dalam penyampaian komunikasi secara syarah melalui ceramah dan kuliah. Contohnya pihak masjid telah menjemputa khas ulama daripada luar negara seperti Almarhum Dr. Ramadhan al-Butty, Sheikh Muhammad Kurayyim, Sheikh Muhammad Muaffaq, Sheikh Dr. Mustafa al-Bugho dan lain-lain.

Bentuk Komunikasi Motivasi (Galakan)

Motivasi ialah penggerak kepada kemahuan dan keinginan untuk mencapai sesuatu (Saedah Siraj et al. 1996:1). Motivasi dianggap sebagai suatu elemen yang amat penting di dalam proses pengajaran dan pembelajaran untuk menjadi pemangkin semangat dan mencungkil keterujaan bagi meneruskan proses pembelajaran (Ab Halim, 2010:52). Dalam konteks ini, bentuk motivasi khususnya dalam pengajian takmir di masjid merupakan komunikasi kepada faktor penolak atau pendorong (*dawafi'*) khalayak untuk meningkatkan ilmu dan penghayatan. Ia lebih tertumpu kepada bentuk komunikasi persuasif dengan mesej nasihat yang baik bagi orang mukmin untuk mendapat ganjaran yang baik daripada Allah SAW dan berusaha menjauhi larangNya. Ali Jarishah (1986:155) menyatakan galakan atau motivasi yang berunsurkan nasihat atau disebut *al-maw'izah al-hasanah* dengan tujuan mengingatkan tentang ganjaran balasan.

Bentuk komunikasi motivasi yang bersifat *al-maw'izah al-hasanah* lebih mudah menarik perhatian khalayak sasaran kerana bersifat penceritaan dan mengambil pengajaran. Rauf Syalabi menyatakan penyampaian yang memberi nasihat serta membawa kisah yang boleh memberi iktibar dan mendidik agar beragama dengan mematuhi perintah

Allah dan menjauhi larangan-Nya (Ibrahim Che Noh, 1995:84). Al-Tabary (1999:252) menyebutkan penyampaian *al-maw'izah al-hasanah* adalah dengan membawa contoh yang menarik serta meningkatkan sasaran dakwah dengan al-Qur'ān dan menyanggah tentangan mereka dengan baik. Mereka juga tidak dipaksa untuk menjalankan segala apa yang telah disampaikan.

Syed Qutb (2000:135) pula menyatakan penyampaian *al-maw'izah al-hasanah* ialah dengan cara masuk ke dalam hati dengan cara lemah lembut, menyelami perasaan halus, bukan dengan mengherdik atau mencela dalam perkara-perkara yang tidak wajib dicela, bukan dengan membuka kesalahan kerana kejahilan atau dengan niat baik. Lemah lembut dalam memberi nasihat dapat memberi hidayah kepada banyak hati-hati manusia yang jahat, menjinakkan hati-hati yang liar lebih mudah membuahkan hasil berbanding dengan menggunakan kata-kata yang keras dan kasar. Ali Jarishah (1986:156), mengandaikan bahawa penyampaian bentuk-bentuk *al-maw'izah al-hasanah* kepada khalayak sasaran adalah kaedah hikmah dalam menggunakan lisan (*al-hikmah bi al-qaul*).

Menurut Sulaiman Ibrahim et al. (2001:38-39), penyampaian *maw'izah al-hasanah* harus dilihat kepada enam perkara iaitu:

- a) Mengandungi tutur kata yang baik, perkataan yang berfaedah dan nasihat yang berguna. Kata-kata yang kesat atau yang menunjukkan kebodohan terhadap *mad'ū* hendaklah dijauhkan sama sekali.
- b) Mengandungi isi kandungan yang sesuai seperti cerita, pepatah, contoh-contoh kes lain, kata-kata hikmah, ayat-ayat al-Qur'ān dan al-hadith jika dirasakan perlu.
- c) Mengandungi gaya bahasa yang berlapik apabila perlu, untuk menjaga perasaan orang yang dinasihati. Kiasan yang baik adalah wajar dalam pendekatan ini.
- d) Disampaikan dengan nada suara yang lemah lembut, tidak tinggi seperti mengherdik dan alunan suara yang lunak dan sederhana.
- e) Penggunaan ganti nama yang sesuai supaya *mad'ū* tidak terasa nasihat itu seolah-olah ditujukan kepadanya.
- f) Mengandungi kata-kata yang menggambarkan faedah sesuatu amal atau keburukan sesuatu perkara, agar difahami maksud di sebalik sesuatu nasihat sama ada ia suruhan atau larangan.

Selain itu, komunikasi motivasi dalam pengajian takmir di masjid berunsurkan aspek *targhīb* dan *tarhīb*. *Targhīb* ialah sesuatu yang dapat

mendorongkan keinginan sasaran serta menggalakkan, menggemarkan dan merangsang khalayak sasaran menerima kebenaran dan berada tetap di atasnya (Abdul Karim Zaydan 1998:437). Ia mengandungi perkara-perkara yang bersifat nikmat ganjaran, kebahagiaan dan kegembiraan. Perkara ini sangat penting bagi manusia dalam memahami kehidupan untuk keperluan semata-mata atau untuk tujuan akhirat yang kekal. Dalam ayat 72, surah al-Taubah, Allah SWT menunjukkan gambaran kegembiraan dengan menjanjikan ganjaran orang beriman untuk melakukan amalan saleh, sebagaimana firman Allah yang bermaksud:

“Allah menjanjikan orang-orang yang beriman, lelaki dan perempuan, (akan beroleh) syurga-surga yang mengalir di bawahnya beberapa sungai; mereka kekal di dalamnya dan beroleh tempat-tempat yang baik di dalamnya “Syurga Adn” serta keredhaan Allah yang lebih besar kemuliaannya; (balasan) yang demikian itulah kejayaan yang besar.” (al-Taubah 9: 72)

Bentuk komunikasi *tarhīb* pula ialah sesuatu yang boleh membawa perasaan gerun atau menakut-nakutkan dengan perkara buruk (Abdul Karim Zaydan 1998:421). Ia mengandungi sesuatu yang berkaitan dengan peringatan yang seringkali menjadi kekhuatiran manusia dan tentang perkara yang diselubungi semasa hidup dan kehidupan selepasnya (Ibn Kathir 2013:277). Gambaran *al-tarhīb* tersebut harus diambil iktibar oleh manusia kerana balasan Allah sebagaimana firman Allah, ayat 6, surah al-An'am yang bermaksud:

“Dan demi sesungguhnya! Telah diperolok-olok beberapa rasul sebelummu, lalu orang-orang yang mengejek-ejek di antara mereka ditimpakan (balasan azab) bagi apa yang mereka telah perolok-olokkan itu. Katakanlah (Wahai Muhammad): “Mengembaralah kamu di muka bumi, kemudian perhatikanlah bagaimana akibat buruk (yang menimpa) orang-orang yang mendustakan (rasul-rasul) itu.” (al-An'am 6: 10-11)

Terapat beberapa kajian lepas yang menunjukkan bentuk komunikasi motivasi dalam pengajian takmir masjid. Kajian Anita Abdul Rani (2003:5) mendapati bentuk komunikasi motivasi sering digunakan oleh pengajar untuk mengingatkan orang Islam tentang tanggungjawab dan mendorong untuk sentiasa melakukan kebaikan. Bentuk penyampaian yang digunakan secara penceritaan kisah, humor dan mengambil iktibar. Bentuk penyampaian yang sinis tidak disukai oleh pendengar kerana menyinggung perasaan. Kajian Fakhrul Adabi Abdul Kadir (2007:79-83) menunjukkan

mesej komunikasi daripada pengajian agama di masjid telah meningkatkan kefahaman dan amalan kehidupan beragama responden. Mohd Azrin Johari (2016:303) pula mendapati hasil daripada komunikasi pengajaran di masjid menjadikan responden bertambah ilmu dan melaksanakan amalan-amalan wajib dan sunat.

Bentuk Komunikasi Tunjuk Cara

Bentuk komunikasi pengajaran secara tunjuk cara sering digunakan dalam membincangkan tentang aspek amali dalam kefahaman Islam. Kemahiran amali yang ditekankan dalam pengajaran seperti di masjid adalah melibatkan tunjuk cara dalam amali solat, bacaan dalam solat, tilawah al-Quran, tajwid, sembelihan, pengurusan jenazah, zakat dan haji. Dalam konteks amali bacaan al-Quran, Mohd Aderi Che Noh (2009:61) menyatakan amalan pengajaran yang berkesan berfungsi untuk menghasilkan penerimaan yang positif daripada penerima (khalayak sasaran). Pengajar harus memahami tentang kaedah penyampaian yang berkesan khususnya dalam pengajaran amali dengan melibatkan strategi, teknik dan pendekatan yang digunakan.

Dalam hal ini, Ishak (1985) dan Abdul Qadir (1998) mengemukakan empat kaedah pengajaran bacaan al-Quran yang berkesan iaitu kaedah bacaan *al-tahqiq* iaitu bacaan dengan tenang dan tidak tergopoh-gopoh yang bertujuan untuk mengajar dan menghayati kandungan dan hukum-hukum bacaan al-Quran. Kedua, kaedah bacaan *al-tartil* iaitu bacaan yang tenang dan tidak tergopoh-gopoh dan bukan tujuan untuk mengajar. Ketiga, kaedah bacaan *al-tadwir* iaitu bacaan yang sederhana dan tidak terlalu cepat serta mengawasi hukum tajwid. Kaedah *al-hadar* iaitu bacaan cepat serta mengawasi hukum tajwid. Walaupun demikian, kaedah bacaan yang ditekankan perlu mengambil kira kesalahan-kesalahan yang jelas dan tersembunyi (Mohd Aderi Che Noh 2009:61).

Dalam dapatan kajian lepas, menunjukkan terdapat beberapa pengajar di dinstitusi masjid mempraktikkan bentuk-bentuk komunikasi tunjuk cara amali solat, bacaan al-Quran dan sebagainya. Kajian Fakhrol Adabi Abdul Kadir (2007:80-81) yang bertajuk "*Keberkesanan Kelas Agama di Masjid Daerah Hulu Langat Selangor,*" mendapati responden mendapat penambahan input daripada kelas agama yang diadakan telah menambah praktikal dalam ajaran agama. Responden mendapat penambahan ilmu berkaitan dengan *masbuk* dan *muawfiq*, zakat harta, jual

beli dan cara melaksanakan haji dan umrah. Ini menunjukkan penyampaian dengan bentuk komunikasi tunjuk cara adalah penting dalam membantu kefahaman khalayak sekalipun dalam pengajian yang bersifat non-formal. Namun menyampaikan dalam ilmu bersifat kemahiran seperti tilawah al-Quran memerlukan kaedah yang berkesan. Kajian Haizuran Mohd Jani (2013:10) yang bertajuk “*Pelaksanaan dan Keberkesanan Pengajian Al-Quran dalam Kalangan Masyarakat Felda: Kajian di Felda Bukit Goh, Kuantan Pahang,*” mendapati faktor kaedah pengajaran dan sokongan pihak yang berautoriti dalam masyarakat tempatan boleh memberikan keberkesanan dalam pengajian al-Quran. Bentuk komunikasi pengajaran secara *talaqqi mushafahah* harus diteruskan dan dipertingkatkan dengan berkesan.

Bentuk Komunikasi Berasaskan Bahan Teks (*Handout*)

Bentuk komunikasi dengan pemberian ‘*handout*’ kepada para jemaah dilihat merupakan sesuatu yang lebih dekat dengan khalayak sasaran. Sheikh Ali Mohammad Mokhtar (1997) menyatakan di dalam bukunya iaitu buku yang bertajuk “*Peranan Masjid Dalam Islam*” bahawa sekiranya pengajian disampaikan berdasarkan sebuah buku atau teks yang disediakan. Ketika sesi penyampaian intipati buku tersebut, pelajar akan mencatat segala penjelasan sebagai rujukan dan panduan. Sekiranya sudah sampai pada hujung tajuk kuliah pada hari tersebut, maka akan mereka akan membuat satu tanda khas yang menunjukkan pengajian pada hari itu tamat di situ dan akan bersambung semula pada halaman dan perenggan yang sama ditanda.

Dapatan kajian lepas menunjukkan terdapat sebagai pengajian yang dijalankan menyediakan ‘*handout*’ untuk mudah difahami oleh khalayak atau jemaah masjid. Kajian Noor Najihan Jaafar (2014:158) yang bertajuk “*Pelaksanaan Kelas Pengajian Tafsir Al-Quran dan Hadith: Kajian terhadap Beberapa Masjid Terpilih Sekitar Nilai dan Wilayah Persekutuan,*” mendapati pengajar menjadikan kitab-kitab tertentu untuk pengajian. Dalam pengajian tafsir di masjid, kitab tafsir seperti *Tafsir al-Quran al-‘Azim* karangan al-Imam Ibn Kathir, *Tafsir al-Maraghi* oleh al-Imam Ahmad Mustafa al-Maraghi dan sebagainya menjadi bahan-bahan dalam pengajian. Bahkan pihak masjid telah menyediakan bahan tersebut untuk dirujuk oleh para jemaah yang mengikuti pengajian tersebut.

Kajian Mohd Khafidz Soroni et al. (2016:1) yang bertajuk “*Persepsi Jemaah terhadap Pengajian Kitab Hadith di Masjid-Masjid*

Negeri Selangor,” menunjukkan kitab yang digunakan dalam pengajian adalah berdasarkan tahap kemampuan jemaah. Begitu juga dalam pemerhatian penulis, bahan-bahan teks yang digunakan oleh masjid meliputi pengajian akidah, fiqh dan ibadah, hadith, sirah, tilawah dan tasawuf. Contohnya penggunaan kitab Fiqh al-Manhaji, Akidah Ahli Sunnah Wal Jamaah, Mustika Hadith, Tafsir Jalallain dan lain-lain. Penggunaan bahan teks seperti kitab dalam pengajian takmir masjid boleh memberikan kesan positif kepada kumpulan khalayak sasaran.

Walaupun bagaimanapun, dalam pemerhatian penulis kebanyakan pengajian yang dijalankan di masjid lebih bergantung dengan bahan-bahan yang disampaikan oleh pengajar. Jemaah kurang membuat catatan kecuali mendapatkan bahan kuliah daripada pengajar atau pihak masjid. Dapatan kajian-kajian lebih lepas (Nurazmallail, 2004; Fakhrul Adabi Abdul Kadir, 2007; Engku Ahmad Zaki, 2008; Haizuran Mohd Jani, 2013; Noor Najihan Jaafar, 2014; Suhadak Mahmud et al. 2014 dan lain-lain), bentuk komunikasi syarah dengan berbantuan bahan-bahan seperti buku dan teks sering digunakan dalam pengajian di institusi masjid.

KESIMPULAN

Berdasarkan perbincangan di atas, dapat dinyatakan bahawa komunikasi pengajaran merupakan aspek yang penting dalam pembelajaran tidak formal seperti di institusi masjid. Walaupun pengajian takmir masjid bersifat pembelajaran tidak formal, namun ia merupakan alternatif kepada kumpulan yang tidak berpeluang dalam pengajian formal, pengukuhan pengetahuan dan peningkatan ilmu serta pengalaman untuk penghayatan kehidupan beragama yang lebih berkualiti. Analisis dapatan kajian lepas menunjukkan terdapat empat bentuk komunikasi dalam pengajian takmir masjid iaitu bentuk komunikasi pengajaran secara syarah, motivasi, tunjuk cara dan berbantuan teks. Bentuk komunikasi syarah, motivasi dan berbantuan teks sering digunakan dalam penyampaian. Manakala bentuk komunikasi dengan tunjuk cara lebih digunakan dalam penyampaian ilmu yang bersifat kemahiran seperti tilawah, solat dan sebagainya. Dapatan ini menunjukkan bentuk komunikasi pengajaran memberikan kesan kepada penerimaan khalayak sasaran dalam pengajian takmir di institusi masjid.

PENGHARGAAN

Data sebahagian daripada artikel ini di bawah kajian Geran Penyelidikan Top Down KPT (Fundamental) - 2016-0218-107-41.

RUJUKAN

- ‘Abdul Karīm Zaydān. 1998. *Usūl al-Da‘wah*. Beirut: Al-Risālah Publisher.
- Ab. Halim Tamuri & Mohamad Khairul Azman Ajuhary. 2010. Amalan Pengajaran Guru Pendidikan Islam Berkesan Berteraskan Konsep Mua’allim. *Journal of Islamic and Arabic Education*. 2(1). 43-56.
- Abdullah Ishak. 1995. *Pendidikan Islam dan Pengaruhnya di Malaysia*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Abū ‘Abd Allāh Muhammad bin Ismā‘il al-Bukhāri. 1987. *Sahih al-Bukhāri*. Jil.v. ed. Al-Rifā‘ie, al-Sheikh Qāsim al-Shamā‘ie. Beirut: Dār al-Qalam.
- Adanan Junoh et al. 2013. Profil Penyertaan Dalam Pendidikan Non-Formal di Masjid: Implikasi Terhadap Pembangunan Modal Insan Belia. *‘Ulum Islamiyyah Journal*. 11 (2). 31-47.
- Ali Jarishah. 1986. *Manāhij al-Da‘wah wa Asālibiha*. Al-Mansurah, Misr: Dār al-Wafa’ Li al-Tibā‘ah wa al-Nasyr wa al-Tauzi’.
- Alias Azhar. 2013. Contemporary Fiqh Learning Module at Mosque in Malaysia. *International Journal for Educational Studies*. 6(1). 69-78.
- Al-Shadiqiyy, Muhammad bin ‘Ulān. 1985. *Dalil al-Fālihin li Turuq Riyād al-Shalihin*. Jil. 3. Kaherah: Dār al-Hadith.
- Al-Thabari, Abi Ja‘far Muhammad bin Jarir. 1999. *Jāmi‘ al-Bayān ‘an Ta’wil Āi al-Qur’ān*. Beirut: Dār al-Fikr.
- Anita Abdul Rani. 2003. Ceramah Dakwah: Kajian tentang Faktor Tarikannya di Kuantan. Tesis Sarjana (Bahan Tidak Diterbit). Universiti Malaya.
- Azmi Shah Suratman et al. 2004. Sumbangan Guru Takmir dalam Pembangunan dan Pendidikan Masyarakat Islam di Johor. *Prosiding Seminar Kebangsaan Pengurusan Masjid 2004*. Langkawi, 25-27September, 1-8.
- Engku Ahmad Zaki Engku Alwi. 2008. Pengajian Takmir Masjid di Terengganu. *Jurnal Islam & Masyarakat Kontemporari*. Vol 1 (1). 7-21.

- Fakhrul Adabi Abdul Kadir. 2007. Keberkesanan Kelas Agama di Masjid Daerah Hulu Langat Selangor. *Jurnal Usuluddin*. 25 (1). 73-88.
- Haizuran Mohd Jani. 2013. Pelaksanaan dan Keberkesanan Pengajian Al-Quran dalam Kalangan Masyarakat Felda: Kajian di Felda Bukit Goh, Kuantan Pahang. Tesis Sarjana (Bahan Tidak Diterbit). Universiti Malaya.
- Ibrahim Che Noh. 1995. Dakwah Kepada Non-Muslim. Sidi Gazalba et al. (ed.) *Dakwah Islamiah Malaysia Masa Kini*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- KESUMA. 2007. Garis Panduan Kurikulum Kelas Pengajian Takmir Masjid dan Surau. Putrajaya: Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM).
- Kurikulum Kelas Pengajian Takmir Masjid dan Surau*. 2007. Putrajaya: Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM).
- Mohd Aderi Che Noh. 2009. Amalan Pengajaran Tilawah Al-Quran: Satu Tinjauan Terhadap Persepsi Guru di Sekolah Menengah Harian Malaysia. *Journal of Islamic and Arabic Education*. 1(1). 57-72.
- Mohd Azhar Abdul Hamid et al. 2004. *Andragogi Mengajar Orang Dewasa Belajar*. Kuala Lumpur: PTS Publications & Distributors.
- Mohd Khafidz Soroni et al. 2016. Persepsi Jemaah terhadap Pengajian Kitab Hadith di Masjid-Masjid Negeri Selangor. *E-Proceeding of the 1st INHAD- International Muzakarah & Mu'tamar on Hadith 2016*. Institut Kajian Hadith –INHAD. 25 April.
- Mohd Yusuf Ahmad. 2004. *Falsafah dan Sejarah Pendidikan Islam*. Kuala Lumpur: Penerbit Universiti Malaya.
- Nasruddin Sidi. 2010. Pendekatan Dakwah Ismail Lutfi Japakiya: Kajian tentang Faktor Tarikannya di Selatan Thailand. Tesis Doktor Falsafah (Bahan Tidak Diterbit). Universiti Malaya.
- Noor Najihan Jaafar. 2014. *Pelaksanaan Kelas Pengajian Tafsir Al-Quran dan Hadith: Kajian terhadap Beberapa Masjid Terpilih Sekitar Nilai dan Wilayah Persekutuan*.
<http://ddms.usim.edu.my/handle/123456789/7461> Akses pada 12 Ogos 2017.
- Nor Raudah Siren. 2000. Retorik Pengucapan Dakwah Ustaz Ismail Kamus. *AFKAR- Jurnal Akidah dan Pemikiran Islam*. 1(1). 197-205.
- Nurazmallail et al. 2004. Masalah Kekurangan Sambutan terhadap Program Kuliah di Masjid Bandar Baru Uda dan Masjid Sultan Abu Bakar, Johor Bahru. Asmadi Mohamed Naim & Mohd Yusnadi (ed.). *Prosiding Seminar Kebangsaan Pengurusan Masjid 2004*. Pusat Islam Universiti Utara Malaysia. 25-27 September.

- Omar Zakaria. 2012. Penggunaan Kitab dalam Komunikasi Dakwah: Kajian Kes Terhadap Pengajian Agama di Masjid dan Surau di Selangor dan Negeri Sembilan. Tesis Doktor Falsafah (Bahan Tidak Diterbit). Fakulti Sasatera dan Sains Sosial. Universiti Malaya.
- Panduan Program Takmir Masjid dan Surau Seluruh Malaysia*. (2012). Putrajaya: Jabatan Kemajuan Islam Malaysia (JAKIM).
- Saedah Siraj et al. 1996. *Motivasi dalam Pendidikan*. Kuala Lumpur: Utusan Publications & Distributors.
- Safinah Ismail et al. 2015. Pendidikan Dewasa: Kajian di Masjid Al Azhar KUIS. *Proceeding of the International Conference on Masjid, Zakat and Waqf (IMAF 2015)*. Shah Alam. 1-2 September.
- Sayyid Qutb. 2000. *Tafsir Fi Zilal al-Qur'ān* (Terj.) Yusoff Zaky Yacob. Kota Bahru, Kelantan: Pustaka Aman Press.
- Sheikh Ali Mohammad Mokhtar. 1997. *Peranan Masjid dalam Islam*. (Terj.) Kuala Lumpur: Yayasan Dakwah Islamiah Malaysia (YADIM).
- Shuhadak Mahmud & Ibno Azli Ibrahim. 2014. Pelaksanaan Program Takmir sebagai Medium Pengimarahen Masjid di Negeri Sembilan. *Jurnal Al-Hikmah*. Vol 6 (2), 53-64.
- Sulaiman Ibrahim dan Berhanuddin Abdullah. 2001. *Metodologi Dakwah: Teori dan Praktik*. Bangi: Pusat Pengajian Jarak Jauh UKM.

* Abd Hadi Borham
Jabatan Pengajian Islam
Fakulti Sains Kemanusiaan
Universiti Pendidikan Sultan Idris
35900 Tanjung Malim, Perak.
E-mel: abdhadi.borham@fsk.upsi.edu.my